

Carl Josua Wretholm – läkare i Tornedalen på 1800-talet

Erik Kuoksu

CARL JOSUA WRETHOLM är ett namn som få idag känner igen. Möjligen kommer någon ihåg honom som den läkare som 1857 in-tygade att Lars Levi Laestadius hade plågor i hjärttrakten och behövde ledighet från pastoralvården för att återfå hälsan.

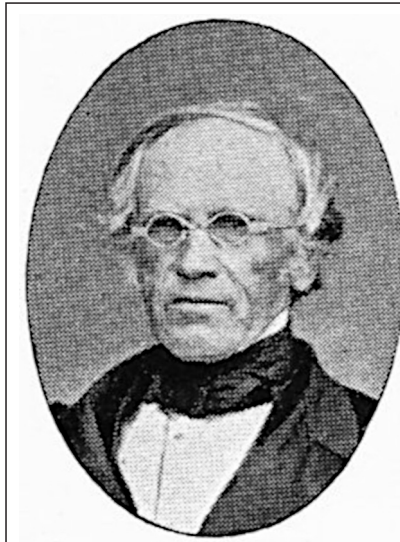
Wretholms namn har också på ett mindre smickrande sätt nämnts i förbifarten i samband med den pågående diskussionen om stölden av skelettdelar från kyrkogårdar i Lappland – en hantering som han

nästan ofrånkomligen blev inblandad i genom sin yrkesutövning.

Jag vill med denna text försöka beskriva vem han var, och varför han är relevant att återföra till nu levande tornedalingsars medvetande.

CARL JOSUA WRETHOLM

Fakta om Carl Josua Wretholm är lätta att hitta och spalta upp. Han var född i

Carl Josua Wretholm
(ur Svenskt porträttgalleri)

Strängnäs den 8 november 1802 och var son till boktryckarsällskapet Anders Johan Wretholm och Maria Kristina Eklöf. Fadern blev så småningom faktor vid boktryckeriet i Härnösand.

Carl Josua Wretholm genomgick Härnösands gymnasium, började studera vid Uppsala universitet 1823 eller 1824, blev medicine licentiat 1834, medicine dok-

tor 1835 och kirurgie magister 1836. Han utnämndes till tillförordnad extra provinsialläkare i Västerbottens lappmarker 1835, var tillförordnad provinsialläkare i Haparanda distrikt från 1837 och ordinarie provinsialläkare där från 1844. År 1860 blev han riddare av

Vasaorden och från 1862 var han också lasarettsläkare i Haparanda. År 1866 kallades han inspektör över läroverket i Haparanda.

Han gifte sig 1839 med handelsmansdottern Maria Lovisa Calmeijer från Uleåborg och fick med henne sju barn av vilka tre levde till vuxen ålder. Sonen Carl Sanfrid Wretholm (1845-1904) bodde först i Piteå och sedan i Haparanda och var officer vid Norrbottens fältjägarkår samt riddare av Svärdsorden, medan hans tvillingbror Alfred Josua Wretholm år 1870 var bokhållare vid Gyljens bruk. Hans vidare öden har jag inte lyckats klarlätta. Dottern Ida Maria Wretholm (*1840) gifte sig med telegrafkommissarien Jöns Lundgren i Malmö. De blev föräldrar till den på sin tid välkände journalisten och författaren Hjalmar Lundgren (1867-1934), som bland annat var en av upphovsmännen till *Grönköpings veckoblad*.

Carl Josua Wretholm dog av kolera i Haparanda den 17 augusti 1866. Änkan beviljades pension av riksdagen 1868.¹

PROVINSIAL LÄKARNAS
ÅRSBERÄTTELSE

I Wretholms arbetsuppgifter ingick att årligen rapportera om olika sjukdomar och andra förhållanden i sitt distrikt.

Rapporterna skulle författas enligt ett visst antal givna rubriker, nämligen:

1. Wäderlekens och Årsväxtens förhållande.
2. Allmänna förekommande sjukdomar
 - 2a. Endemiska, 2b. Epidemiska, 2c. Sporadiska, 2c. Syphilis, saltfluss, elephantiasis, chroniska hudsjukdomar, 2e. Sinnessjukdom, 2f. Epizootier (djursjukdomar).
3. Förhållandet i allmänhet med
 - 3a. Sundhetspolis, Socken nämndens verksamhet för allmänna hälsovården, Sockenapothek m.m., 3b. Fattig- och Fångvård, 3c. Allmänna välgörenhets-inrättningar, Folkskolor m.m., 3d. Hälsobrunnar och Badorter, 3e. Vaccination, 3f. Apothek, 3g. Barnmorskeväsendet, 3h. Beväringsmanskapat.
4. Embetsförrättningar på grund af vederbörande Auctoritets särskilda förordnade Embetsresor.
 - 4a. För hälso- och sjukvårdsärenden, 4b. För medico-legala ändamål, besigtningar å lefvande personer, liköppningar, undersökning af misstänka eller giftiga ämnen.
5. Uppgift på inom Distriktet bosatt personal af
 - 5a. Legitimerade läkare och sådana, som med särskildt nådigt tillstånd, eller på grund af innehavande förordnade till läkarekonstens utöfning äro berättigade, 5b. Badaremästare och Dentister, 5c. Djurläkare, 5d. Apothekare, provisorer och lärlingar, 5e. Barnmorskor, 5f. Vaccinatörer, 5g. Qvacksalvare.
6. Wetenskapliga iakttagelser, märkbara sjukdomshändelser, chirurgiska och Obstetriska operationer af intresse.

Provinsialläkarna var olika engagerade i dessa årsberättelser, som skickades till Sundhetskollegium.² Vissa skrev kortfattade eller rent av formelartade

rapporter, andra var mer ingående. Wretholm tycks ha visat sin rapportfunktion stort intresse. Hans rapporter är mycket långa och detaljerade, även när det gäller sådant som för en modern läsare tycks ligga långt utanför en läkares ansvarsområde att ha koll på, till exempel väderleken och årsväxten. För år 1859 rapporterar han till exempel:

Vintern icke serdeles kall och icke ymnigt med snö före Mars och April månader, då nederbörden blef så riklig, serdeles i Lappmarken, såsom länsmannen i Karesuando berättat, [att] höjder och dalar jemnades med hvarandra och nybyggarnas bostäder så öfversnögades att de inneboende hade svårt att gräfva sig ut från stugdörrarne. Då dessa snömassor om våren upptinade blev äfven vattnet i Torneå och Muonio elfvar så högt, att det öfversteg flodbräddarne, och den från stränderna lösgjorda isen framdrefs med sådan fart, att wid elfvens trångepassager och krökningar, fördämningar uppstodo och vattnet jemte outhörligt påträngande isbläck sökte sig nya vägar att framkomma och sönderskuro dervid icke blott åkrar och odlad mark på flera ställen, utan uppgräfdde äfven från flodbotten och kringströdde på flera ställen så mycket sand och sten på de naturliga ängarna vid stränderne, att dessa för året blefvo ofruktbara.

Men även om sådana anteckningar var utförliga var de bara en bisak i hans årsberättelser. Det han verkligen inriktade sig på var befolkningens hälsa i

både andligt och kroppsligt hänseende.

När man läser igenom Wretholms årsberättelser får man en bild av en man med stor observationsförmåga och hög litterär kapacitet, men också en man med starka åsikter, vars syn på världen var ganska torr och saklig om också relativt fördomsfri för sin tid, även om en tidstypisk känslsamhet ibland – ganska oväntat – bryter fram. Ibland anar man sig också till en viss cynism, som för all del kan vara skenbar, med tanke på att Wretholm i sitt yrke nästan per definition ständigt möttes av sjukdom, lidande och tillvarons alla tänkbara skuggsidor.

Och vad var det då han såg? Ja, det var en värld som beboddes av människor som nog var ganska olika honom själv, även om han själv var uppvuxen i Härnösand och som student tillhörde Norrlands nation, och därför per definition var norrlänning, vad nu det kan tänkas vara.

L Ä S E R I E T

Till att börja med är det tydligt att Wretholms tjänst som provinsialläkare sammanföll med laestadianismens uppkomst. Wretholm betraktade rörelsen utifrån, och han gillade till en början inte alls vad han såg. För år 1850 rapporterade han att:

Hvad læseriet betræffer, så fortfar detta att utbreda sig allt längre ner åt landet. Utom de tvenne Lappmarks församlingarne är nu hela Pajala församling omvänd och en del af Öfver Torneå. Till Gellivaara har det äfven sträckt sig och der vunnit många anhängare. Läsarne äro ännu lika galna och exalterade som förut och kanhända ännu värre, ty på sednare tider hafva de, utom andra excesser, börjat dansa i Kyrkorna under Påstående Gudstjenst och framkomma dansande till nattvardsbordet, allt under ett ohyggligt skrikande och vidunderliga åtbörder. Så har det tillgått både i Pajala och i Juckasjervfi nya Kyrka denna Vinter.

Året därpå var han mer ingående i sin beskrivning av det laestadianska læseriet:

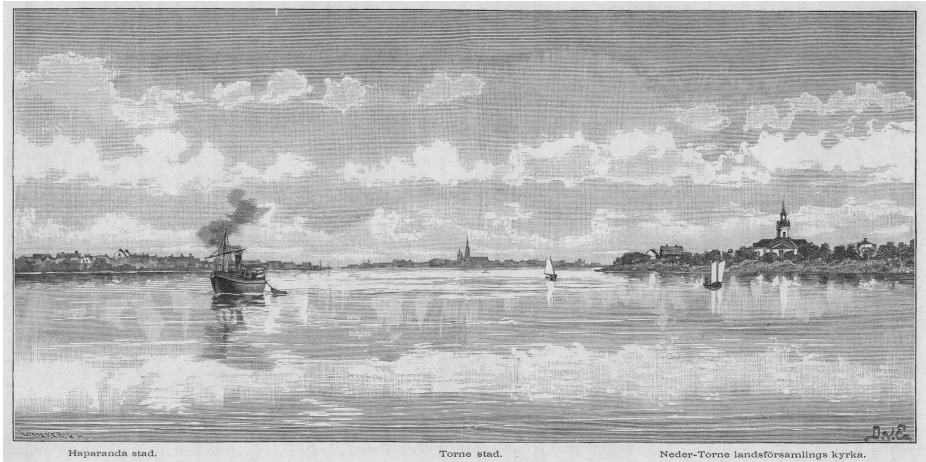
Läseriet och det stränga våldsamma omvändelsenitet, som är rådande inom en del Församlingar, har på de sednare åren framkallat många partiella sinnesförvirringar och stundom komplett galenskap. Till partiellt sinnesswaga eller förwirrade, räknar jag sådane, som tro sig vara drifne af den Helige Ande, att skrika, dansa och hålla oljud i Kyrkorne och på andra ställen; Sådane, som på ljusa dagen se solen drypande af blod och full satt med pilar, drakar och ormar, som påsta [sic] sig vara Gudar: och sådane, som tro sig kunna se hwad som föregår i en annan werld, och bestämt wet andra människors belägenhet i ett lif efter detta, men hwilka dock ega förmåga, att i andra ämnen tänka och handla någorlunda klokt och redigt. Af sådane förwillade människor finnes ett stort antal synnerligast i Pajala och Juckasjervi. Af det sednare slaget, eller sådane, som genom skrämnel för en

osalig ewighet blifvit komplett galna, finnas endast få, af hwilka en afhändt sig lifwet.

Det är tydligt att Wretholm var främmande för den religiösa extasen, och i den enbart såg ett tecken på galenskap. Hans rapporter om laestadianismen ligger också under årsberättelsens avdelning *Sinnessjukdomar*. Dock var han (mer om detta nedan) inte helt blind för læseriets positiva konsekvenser för folkhälsan, eftersom læseriet fick folket att sluta dricka brännvin.

Möjligen kan Wretholms värsta motvilja mot laestadianismen ha lagt sig efter några år, eller också hade han vant sig. Det är också möjligt att den tidiga laestadianismens värsta stormar lade sig under Wretholms tid som provinsialläkare. Ibland skymtar dock læseriet under rubriken *Sinnessjukdomar*, till exempel när han 1859 nämner att en sinnessjuk man från Karungi har intagits på hospitalet och betonar att detta fall av sinnessjukdom inte beror på læseriet. Året därpå skriver han:

Sinnessjukdomar förekomma icke ofta bland allmogen sedan læseriet i de norra församlingarne i det närmaste upphört och folket börjar taga sitt förnuft till fånga.

Haparanda och Torneå 1888. Xylografi efter målning av Didrik von Essen (Bildkälla: Wikipedia)

1851 ÅRS ÅRSBERÄTTELSE

Jag ska nu mer i detalj beskriva innehållet i en av Wretholms årsberättelser – den som gäller år 1851 och som han undertecknade i Haparanda i januari 1852.

Wretholm börjar med att beskriva sitt distrikts geografiska förutsättningar:

Såsom bekant är, utgörs Haaparanda Läkare Distrikt af en smal landsträcka på westra sidan om Torneå och Muonio Elfvar, som bebos af finska Innewånare eller den lilla den af det gamla Finland, som tillhör Sverige efter freden med Ryssland år 1809. [...] År 1850 war folkmängden i hela districtet följande: Torneå Landsförsamlingar 10.599, Torneå Lappmark 2.357, hwaraf 770 är Lappar, Haaparanda Stad 554, Summa 13.599.

I södra delen af Districtet är landet tätt befolkadt efter elfstrandén, emedan

jordmånen här är god, kornåkrarne sällan skadas af frost och hötillgången ymnig samt fisket lönande, men ju längre norr man kommer, desto glesare blir det mellan byarne och slutligen träffas endast här och der i ödemarken på flere miles afstånd ett och annat bebodt ställe wid något wattendrag.

Klimatet är strängt och kölden stiger tidtals om vintern till 40. grader och deröfwer, men det oaktadt hör man sällan, att någon skadar sig af kylan, eller att den ger anledning till någon sjukdom, så länge wäderleken är jemn, ty Finnarne kläda sig alltid wäl i skinnplagg, samt hafwa wäl försedda, ända till bekvämlighet warma bostäder, som de uppvärma med stora ugnar.

De lida sällan af kölden, men wid häftiga temperatur ombyten från stark långvarig köld till töwäder eller twärtom, uppkomma alltid flussåkommor och andra sjukdoma, särdehls mot wären.

Wretholm tycker sig också se att:

Folket är i allmänhet friskt och af relativt bättre hälsa än innewånarne i de svenska socknarne, hwartill de flitigt begagnade badstugubaden torde mycket bidra.

Wretholm menar att bastubadandet sätter kroppen i stark transpiration och på så sätt avlägsnar sjukdomar som härör från förkylningar. Kalixborna, som inte badar bastu och därtill klär sig otillräckligt, klagar däremot alltid över förkylningar.

LEVNADSSÄTTET

Efter att ha beskrivit bastubadet går han in på folkets levnadssätt – främst deras matvanor:

Lefnadssättet är enkelt och sparsamt. Födan består nästan uteslutande af okokad mat, såsom surskummad tjockmjölk, osyradt kornbörd, som bakas för dagen, samt af salt fisk. Bränwin och andra starka trycker hafva i de Norra församlingarne kommit helt och hållet ur bruk genom Läseriets utbredande och brukas äfven i de Södra socknarne numera ganska sparsamt. Det händer således icke gerna att någon förstör sin hälsa genom öfverflöd i mat och dryck eller öfverdådigt lefwerne i öfrigt.

1853 beskriver han lite mer ingående de regionala skillnaderna i distriktet. I de nedre socknarna är jordbruket ”icke så obetydligt”, och spannmål och bröd finns därför oftast att tillgå där, men:

I Lappmarken är dermot korn, det enda sädesslag, som utsås, dock ganska ringa, emedan skörden så ofta misslyckas. Likväl utsår hvarje Nybyggare, äfven den långt i norr boende, några kappar korn, icke så mycket i hopp om en god skört som för att få halm, hwilken hackas och förmalas till mjöl, och ger, med någon tillsats af vanligt mjöl, ett bröd som visst icke blir särdeles godt och närande, men likväl kan ätas till mjölk och andra födoämnen, då icke bättre bröd finnes.

En Lappmarksbo har icke heller så stort behof av bröd, som en arbetare på nedre landet, man räknar nemligen en tunna [146,6 liter, min anm.] korn på den förre, men 3 tunnor på den sednare för året till föda.

Den egentlige Lappen kan lefva utan bröd, och saknar det icke då han har annat att äta, och detta gäller äfven till stor del om Nybyggaren. Lappen lider ingen brist, så länge han har renar att slagt, men då renhjorden är liten och icke tål med att ytterligare förminska förän den åter hinner ökas, så köper han gerna mjöl, som ex tempore för hvarje måltid bakas till bröd på det sätt, att en näfve mjöl utröres med watten i en trädisk till deg, som formas i små kakor och stekas på en upphettad sten eller på glöden vid stockelden i skogen.

Den fastboende Lappmarksinnevännen eller Nybyggaren har väl icke lika lätt som Lappen att umbära mjöl och bröd, men behöfver dock icke svälta vid inträffande missväxt på spannmål om han bor nära ett gott fiskevatten och årgången är sådan att han kan få tillräckligt fogel och annat villebråd från skogen och han tillika har mjölk från ladugården; men detta är icke alltid händelsen, och ett oår på spannmål har merendels i följe att oår på andra

lifsförnödenheter. Under kalla somrar misslyckas vanligen äfven fisket i träsken och ger icke nog att torka och spara för husets behof. I skogen finnes icke fogel, den har flytt till andra trakter, utängarne gifva otillräckligt och dåligt hö för ladugården. Då lider nybyggaren verklig nöd och ropar efter bröd. Väl om någon då hör honom från hans ensliga Koja långt bort i ödemarken.

Kort sagt levde 1800-talets tornedalningar enligt Wretholm överlag på ett hälsofrämjande sätt, och nöjde sig med den enkla men vanligen tillräckliga kost som fanns. Idag läser vi kanske in en hotfull profetia om 1860-talets nödar i det Wretholm skriver om de svårigheter lappmarkens nybyggare ställdes inför under oår, men 1853 låg svältåren mer än tio år fram i tiden, och ingen såg egentligen dem komma.

Men redan 1851 fanns saker i tornedalningarnas levnadssätt som hade kunnat vara bättre:

Hvad man äter måste klandras, såsom högst förderfligt hos Allmogen i de södra socknarne, är den ringa kärlek och omvårdnad, som Mödrarne egna sina späda barn och den oseden att uppföda dem med mjölk eller fil istället för bröstmjölk. Det är nämligen wanligt att då en bondhustru födt ett barn, så utlemnar hon det till någon Käring i ett annat rum för att skötas och har själf inga bekymmer om detsamma. Käringen wanvårdar alltid det arma barnet och följden blir oftast den, att det dör inom första året till moderns och Käringens belåtenhet. I Lappmarken

åter amma Mödrarne wanligen själfwa sine barn, och i Haparanda finnes ingen Mor, som försummar denna pligt.

År 1855 hade Wretholm möjligen svängt något i sin syn på de tornedalska levnadsvanornas hälsosamhet. Han skriver då att dyspepsi – ”af Finnarne kallad Pollet” – förekommer mycket allmänt och ”mähända oftare än i någon annan landsort”. Han fortsätter med att konstatera att:

Sjukdomen hemsöker oftare qvinnor än karlar, är stundom mycket svår och någongång förenad med ömhet och plågor i ryggraden samt krökningar af densamma. Den synes äfven, då den längre fortfarit utan bot, föranleda Magkräfta, som icke är sällsynt bland allmogen i de norra församlingarne. Såsom föranledande orsak till Dyspaepsiens freqvens anser jag folkets egna lefnadssätt. De lefva nemligen utslutande af okokad mat, sursaltad, half-rutten fisk med dåligt, ofta halmblandadt kornbröd och sur tjock mjölk, samt förtära ingen annan dryck emellan måltiderna än denna mjölk under hela lifstiden.

Överlag uppehåller sig Wretholm ganska mycket vid just frågan om kostens påverkan på människan. Kanske var detta någon han särskilt intresserade sig för. Redan år 1834 hade han tillsammans med den sedermera berömde professorn Magnus Huss (1807-1890) skrivit disputationen *Om möjligheten att, enligt*

vegetabiliernes naturliga analogier, a priori bestämma deras egenskaper och verkningar på menskliga organismen, som kan hittas på Internet, och tycks handla om precis det titeln anger.

VÄDERLEKEN OCH ÅRSVÄXTEN
Wretholm tycker sig inte se att väderleken i trakten inverkar menligt på tordalningarnas hälsa, men däremot förekom ofta missväxt på spannmål och potatissjuka, som skadade potatisen. Dock ansåg han inte att det förekom någon egentlig brist på föda eller hungersnöd i distriktet. Detta berodde dock i stor utsträckning på att spannmål infördes sjöledes till Haparanda och att stora partier rågmjöl fördes över fjällen från Norge med renskjuts. Rågmjölet kunde i Lappmarken köpas för under 2 Skilling riksgäldssedlar lispundet, vilket underförstått var ett lågt pris.

S J U K D O M A R

Men nu var Wretholm alltså läkare och inte etnolog, även om man hade kunnat tro det. Vad hade han att säga om *Allmänare förekommande sjukdomar* i sitt distrikt?

Jo, de *endemiska* sjukdomarna var för det första binnikemask i södra delen av distriktet och i kustlandet. Där var binnikemasken ”så allmän att den

förekommer hos de flesta människor, och synes bero af drickswattnets dåliga beskaffenhet.”

Bland samerna både i Torne lappmark och i de södra lappmarkerna förekom för det andra en endemisk ögonsjukdom, som dels berodde av

Den ständiga röken i deras kåtor och dels af ljus skimret från de wisträcka snöfälten under Wåhrtiden, då solen står högt på himmelen och Lapparne måste flytta med sina Renhjordar uppåt de skoglösa fjellen. Lapparnes ögon lida då otroligt.

Bland de *epidemiska* sjukdomarna under året nämner Wretholm ”flussartade åkommor, såsom snufwa, hosta, rinnande ögon etc”. Dessa hade uppkommit våren 1851 efter några dagars blida. Senare tillstötte en mässlings-epidemi som varade i fem månader och angrep alla som inte tidigare haft sjukdomen, men även sådana som haft den för länge sedan. Mässlingen ”var i många fall ganska swår och långvarig genom tillstötande lunginflammation och kastningar på hjernan”.

Andra år nämner han krupp, smittkoppor och andra epidemier, inklusive den kolera som till slut kom att avsluta hans liv. År 1849 bröt tyfoidfeber ut i Lainio. Wretholm analyserade vid det tillfället orsakerna till detta på ett

grundligt, men också onekligen dömande sätt:

Uti Lainio by af Jukkasjervi församling har Typhus febern i synnerhet varit svår och ihållande, och skola inom detta byalag, såsom man berättar, 50 à 60 personer hafva varit af sjukdomen angripne och 10 personer aflidit. Tvenne särskilda gånger neml. i Julii och December månad har jag på förordnande af Konungens Befallningshafvande besökt de sjuka i byn, men har med dessa besök i det hela ingenting kunnat uträtta till Sjukdomens hämmande, emedan ingen sundhets policie finns på Stället och folket icke varit benäget att iakttaga de råd och föreskrifter jag lemnat; såsom att skilja de sjuka från de friska i boningsrum och sängställen, att minska den gräsliga smutsen och osnyggheten i bostäderna; att byalaget icke måtte hålla sina nattliga bönsammankomster och andaktsöfningar i de Sjukas pörten, för fler för sjukdom gynnande ovanor och missbruk. Under höbärgningstiden då folket måste arbeta om dagarne och sofva om nätterne, och för det mesta vistades spridda på utängar, uphörde sjukdomen i byn, men efter bärgningstidens slut, då Byfolket återgick till sina smutsiga pörten och förra lefnadsvanor, utbröt Sjukdomen ånyo med ökad häftighet och fortfar troligen ännu. Irfån Lainio har Sjukdomen spridit sig till andra byar och fortgår troligen öfver hela Norra Lappmarken och Pajala, i den mån som de häftigaste symptomen af läseriet aftaga och efterlämna en viss slapphet och domning hos de ”väckta”.

Bland *sporadiska* sjukdomar under 1851 nämner Wretholm nervfeber, pneumonier, reumatisk feber, lungkatarr, vattu-

sot, ögoninflammationer, ”samt diarrhaer mot slutet af sommarn och på hösten”.

Däremot hade varken *Syphilis*, *saltfluss*, *elephantiasis*, eller *chroniska hudsjukdomar* förekommit under året. Könssjukdomar var dock till skillnad från saltfluss (hudsjukdom som kunde bero på syfilis, men även på till exempel skabb) och elephantiasis inte okända i Tornedalen. För 1853 skriver Wretholm att det har ”förekommit dröppel [gonnoré] hos 2:e manspersoner från Ryska sidan, hvilka blifvt smittade på resa inåt Finland,” och för året därpå, 1854, fann Wretholm att den ökade sjöfarten drog olika könssjukdomar till trakten:

I anseende till den starkt ökade handelstrafiken och sjöfarten på Haaparanda hafva i år flere fall af Venerisk sjukdom förekommit än under något af de föregående åren. För secundär venerisk smitta hafva till läns sjukhuset i Piteå blifvit inskickade en dräng och en piga af Ortens folk, samt en främmande sjöman. En annan främmande sjöman med testiculus veneris har blifvit behandlad och botad i Haaparanda. Tvenne främmande sjömän från främmande fragtfartyg med chancer [syfilitiska sår] och 6 stycken med dröpplar hafva dessutom varit i land och rådfrågat sig för sine åkommor, men derefter gått ombord och afseglat herifrån obotade.

Bland *sinnessjukdomarna* nämns 1851 som sagt läseriet, men det hade också förekommit en:

Maniacus i Lainio, som varit bunden med kedjor, men sedermera skall hafwa blifwit frisk, 2ne personer, som woro fäniga i Wittangi och en Karl i Haparanda, som trefjerdedels år varit från wettet, men nu är något redigare.

VÅRD OCH STÖD

Därefter fortsatte Wretholm sin årsberättelse med att beskriva vilka möjligheter tornedalingarna hade att få vård och stöd. Han skrev att det saknas vålgörenhetsinrättningar och sockenapotek. I själva Haparanda stad fanns dock ett apotek med filial i Nederkalix. Apoteket i Haparanda förestods 1851 av apotekaren Claes Fredrik Östman med biträde av *farmaciae studiosus* Vilhelm Hertzman. 1865 förestods apoteket av Östmans son Theodor Östman, med biträde av hans bror, eleven Tycho Östman.

Några tandläkare och djurläkare fanns inte i distriktet, och inte heller några allmänna bad, vilket dock inte var ett problem eftersom ”finnarne begana så mycket flitigare sine badstugor, som finnas wid hwarje gård”.

Däremot fanns en hälsobrunn med starkt järnhaltigt vatten norr om Haparanda – Kråklunds källa. Hälsobrunnen hade under året begagnats av 12 a 15 personer. För år 1865 skrev Wretholm att ”Kråklunds brunn och några andra källor med jernhaltigt vatten, som förefinnes i distriktet begagnas nu mera icke. Några få personer bruka väl hvarje sommar dricka mineralvatten, men hemtaga då sådant på krus ifrån Stockholm”.

Folkskolor fanns år 1851 inte ”i brist på finska böcker”. 1865 hade tre folkskolor med egna hus dykt upp (i Nedertorneå, Karungi och Övertorneå), och det höll under året på att byggas en folkskola i Pajala.

De fattiga ”underhållas och vårdas här efter omständigheterna.” De som hade egna boningsrum fick penningunderstöd eller matvaror till sitt uppehälle, medan de husvillor som var oförmögna till arbete årligen bortauktionerades till den som var villig att stå för deras härbergerande och underhåll till lägst kostnad.

Något fängelse fanns inte i distriktet, utan enbart sockenhäkten, där fångar fick vänta på transport till länsfängelset i Piteå. År 1865 hade ett cellfängelse ”under året blifwit färdigbyggdt” i Haparanda ”och öppnades för arrestanters emottagande den 1 oktober”. Fängelset hade 16 celler, vilket redan från början visade sig otillräckligt,

eftersom 21 fångar behövde inrymmas där vid öppnandet. Vid årsskiftet hade fångantalet sjunkit till 13. Wretholm skriver att:

Ibland fångarne har hälsotillståndet varit godt, ty inga alfvarsamma sjukdomar hafva förekommit, utan endast tillfälliga opassligheter som följer af fängselifvet och bristande kroppsrörelse. Vid fängelset råder snygghet och god ordning.

M E D I C O - L E G A L A

Ä M B E T S F Ö R R Ä T T N I N G A R

År 1851 gjorde Wretholm inga *medico-legala ämbetsförrättningar*. Så skedde dock andra år. År 1853 utförde han tre stycken obduktioner; den 7 april öppnade han liket av en avliden hustru till en "lös karl" i Nederkalix, eftersom man misstänkte att hon hade blivit strypt av sin man. Wretholm fann dock att hon dött en naturlig död.

Den 15 april gjordes nästa liköppning – i Hietaniemi – efter en pigas 6 veckor gamla avlidna barn, som misstänktes ha dött "deraf att modren straxt efter födelsen utkastat det på en gödselhög". Dödsorsaken var dock även här naturlig; barnet hade dött av "utmärgling".

Den 10 juni var Wretholm i Gällivare och öppnade liket efter en en förgångsman, som hade återfunnits död

på landsvägen med skråmor i ansiktet, varför man antog att han hade blivit ihjälslagen. Även den här gången var dödsorsaken naturlig; mannen hade dött av "blodslag".

M E D H J Ä L P A R N A

Wretholm skriver att i hela distriktet finns enbart en barnmorska, nämligen Anna Christina Bergström som sedan 1849 tjänstgjort i Nedertorneå och Haparanda. De övriga församlingarna vill inte bekosta examinerade barnmorskor, utan använder "endast okunniga qvinnor till förlossningsbiträden, ehuru olyckor wid barnsbörd icke så sällan inträffa." År 1854 fanns två barnmorskor i distriktet; Helena Katarina Vilhelmina Ahlström i Haparanda och Nedertorneå och Magdalena Kristina Lundgren i Övertorneå. 1865 hade antalet barnmorskor ökat till 4, "och har man hopp om att ännu en sådan skall blifva antagen nästa sommar och stationerad i Korpilombolo". Barnmorskor 1865 var Wilhelmina Ahlström i Nedertorneå, Emma Harila eli Ingman i Karungi, Mathilda Fogman i Övertorneå och Lotta Laestadius i Pajala. Deras lön var mellan 200 och 250 riksdaler om året, jämte fri bostad.

Wretholm var själv den ende läkaren i sitt distrikt, men i Torneå stad fanns

en stadsläkare och i finska Nedertorneå fanns en provinsialläkare, ”hwilka ibland torde anlitas från Swenska sidan såsom jag stundom anlitas från den Finska.”

När det gäller vaccinationerna mot smittkoppor (det vill säga ympning) hade årets vaccinationsjournaler ännu inte skickats till Wretholm för granskning. Wretholm nämner dock att ”vaccination har ännu alldrig uti Torneå Landsförsamlingar bedrifwits såsom den bort”, och att finnarna ”är föga intresserade” av att vaccinera sig flera gånger för att upprätthålla skyddet. Vad värre är, är att många struntar i att dyka upp med sina barn till vaccination på de tider och platser där vaccination har utlysts. Och när vaccinatörerna söker upp barnen i hemmet ”blifwa de ogint och ohöfligt bemötte af föräldrarne”. I synnerhet klagade vaccinatrisen Agnes Holt över hur hon hade blivit bemött av folket Karungi. De hade också vägrat betala henne de 16 skilling banco hon hade rätt till för varje vaccinerat barn.

Vaccinatörerna var år 1851 fyra till antalet. Förutom den nämnda Agnes Holt nämns inga till namnet, men i 1854 års rapport framgår att Elsa Bucht varit vaccinatris i Nedertorneå, men under året blivit avskedad och ersatt med klockaren Bergmark. Vaccinatör i

Karl Gustavs socken var folkskollärare Jöns Wennberg, i Hietaniemi klockaren Jakob Wikman, i Pajala och Lappmarken Fredrik Wilhelm Knoblock (som Wretholm 1853 betecknar som ”en redbar och driftig man”), och i Övertorneå ”en man vid namn Julius Fogman”.

År 1865 fanns hela sju vaccinatörer i distriktet; Maja Stina Wiik i Nedertorneå, Jöns Wennberg i Karungi, klockaren Jakob Wikmans änka Maria Johanna Olsdotter Heikkilä i Hietaniemi, Vilhelmina Kleemo i Övertorneå och Korpilombolo, Erik Anders Andersson Juhonpieti (alltså den kände predikanten Erkki Antti Juhonpieti) i Pajala, Lars Olof Berggren (biträdd av hustrun Margareta Grape) i Jukkasjärvi och Johan Persson Pietula i Karesuando. Deras löner skilde sig mycket åt; Berggren fick 100 riksdaler i årslön och Pietula 40 eller 50 riksdaler, medan de övriga fick 50 öre ”för hwart barn, som de med framgång ympa”.

K V A C K S A L V A R N A

När Wretholm har skrivit om sina mer eller mindre vördade medhjälpare går han in på traktens *Qvacksalvare*. Han börjar med att konstatera att ”om alla, som befatta sig med läkar göromål, utan att wara legitimerade eller eljest

dertill berättigade, så skola benämnas, så finnes här många Qvacksalvare.”

Wretholm rapporterade om de mest framträdande kvacksalvarnas verksamhet år efter år. Denna brokiga skara bestod av:

Hettas mor

Hettas mor var identisk med Cecilia Johansdotter Mörtberg (1783-1858), som var änka efter sin kusin gästgivaren Abraham Abrahamsson Mörtberg (1772-1824) på Hetta gård i Matarengi. Hushållet var ett av de förmögna och mest ansedda i Övertorneå socken. I 1851 års rapport skriver Wretholm följande om henne:

Den förnämsta bland dem [kvacksalvarna], är den gamla Gästgifverskan i Matarengi, eller den så kallade Hettas gumman, hwilken är så ryktbar, att patienter ända från Stockholm uppsöka henne i Öfwer Torneå och der anförtro sig åt hennes behandling. Gumman befattar sig endast med yttre åkommor såsom benbrott, luxationer, höftsjuka, contusioner, gickt och Rheumatism i muskulösa delar, förlamningar m.m. Vid sina kurer, begagnar hon Manipulationer och starka gnidningar med tummarne på de Sjuka delarne, som förut bestrykes med Lagerolja. Den starkt anlidade gumman berömmes mycket för sina lyckade kurer och har många fall, förtjent ett sådant loford.

Han är alltså inte helt negativ till effekterna av Hettas mors kurer. Ännu 1855 är hon i full verksamhet:

Enkan Mörtberg eller den så kallade Hettas mor fortfar ännu, ehuru mycket gammal med sina manipulationer och gnidningar för hvarjehanda utvertes åkommor. Hon har wunnit stor ryktbarhet för sina kurer och är starkt anlidad af patienter från närmare och fjernare orter.

Bonden Juto

”Bonden Juto” bör ha varit Johan Ersson Juto (1805-1870) som ägde Juto gård i Tärändö. Det är också möjligt att det är Johans far Erik Ersson Juto (*1779) som åsyftas, även om han kanske var för gammal för att resa ”ikring landet” på 1850-talet. Om Hettas mor ändå fick vissa resultat med sina manipulationer var bonden Juto rentav en farlig person. 1851 skriver Wretholm att

Uti Tärändö by af Pajala församling finnes en bonde benämnd Juto, hwilken befattar sig mycket med den operativa chirurgien; behandlar derjemte bensår och dylika åkommor men är icke så berömd som Hettas mor. Han är likväl mycket anlidad i sin aflägsne hembygd, der ingen annan läkare är att tillgå.

1855 gick det riktigt illa när han skulle operera en kvinna:

Bonden Juto från Tärendö reser ikring i landet såsom Chirurg, men nyttjar knifven med föga urskillning och gör derigenom skada. Nyligen hördes, att han opererat en qvinna i Lappmarken för en tumör i ljumsken, förmodligen någon bräckswulst, som han bortskurit med den påföljd att qvinnan dog.

Flintas Maja

Flintas Maja bör ha varit identisk med Maria Henriksdotter Flinta (*1802), som var backstugusittare Koivukylä. Hon var dotter till soldaten Henrik Persson Flinta, gifte sig aldrig, och levde ännu år 1890.

År 1851 skriver Wretholm att "I Hietaniemi, bor en qvinna benämnd Flinta som kurerar ros-sår etc, men är icke att rekommendera." 1855 nämner han att Flintas Maja "behandlar bensår och dylikt med inskrningar och salvor."

Kronofogden Burman

Kronofogde Erik Burman (1787-1865), son till kyrkoherde Erik Burman i Karl Gustavs socken och bosatt i Åkroken, Nederkalix socken, tas med på listan över kvacksalvare 1851. Wretholm skriver att "Krono-fogden Burman i Kalix, hwilken äfwen praktiserar i Torneå socken med Kalla watten omslag i febrar och andra åkommor. Han anses dock i det hela mera skada än gagna genom sin tilltagenhet."

Fru Östman

1855 hade ännu en kvacksalvare tillkommit, nämligen apotekare Claes Fredrik Östmans i Haparanda änka Sofia Fredrika Östman, född Wacklin (1815-1893). Apotekaren hade själv avlidit under året, men hans änka "ordinerar för mask, ögonsjukdomar, sårnader och allehanda så väl yttre som inre åkommor."

1865 skriver Wretholm att änkefru Östman fortfarande "kurerar för benikemask, barnsjukdomar m.m. och frånsäger sig icke heller ögonsjukdomar och andra alfvarsamma åkommor, då allmogen anlitar henne och hon bor så väl till att taga medikamenter från Apotheket för sin praktik."

Bonden Pellikka

1865 skriver Wretholm att "Den för närvarande verksammaste bland dessa folkläkare är bonden Pellikä i Neder-torne." Det är oklart vem "bonden Pellikä" var. År 1865 verkar Pellikka gård i Övre Vojakkala ha saknat husbonde, eftersom den gamle husbonden Isak Abrahamsson Pellikka avled 1862, och hans måg Abraham Henriksson Mäki – Pellikka avled året därpå. Först 1866 blev Johan Hansson Pekkala husbonde på gården.

Boskapsläkare

1855 skriver Wretholm att ”En Lindroth, som förut varit någon tid på Apothek, kurerar hästar och kor samt väl betaldt.” Ännu 1865 var denne Lindroth, som nu sägs vara före detta handlande och bosatt i Haparanda, verksam. Detta år nämns även ”en bonde i Wojakala by vid namn Tano” som boskapsläkare.

”Lindroth” är troligen Eric Lindroth (*1830) från Nederkalix, som i 1870 års folkräkning är bosatt i Haparanda och kallas f.d. handlande.

Någon bonde Tano veckar inte ha funnits i Övre eller Nedre Vojakkala på 1860-talet. Däremot ägde bröderna Abraham (*1815) och Israel (*1825) Nilssöner Tano varsin halva av Tano gård i Mattila.

Trots att kvacksalvarnas kurer ofta var av tveksamt värde kan man ändå utläsa en viss ambivalens till dem hos Wretholm. Han tycks förstå att han själv inte räckte till för att tillgodose alla medicinska behov hos distriktets invånare, och att vissa behandlingar, till exempel Hettas mors kurer, tycktes ha viss effekt. 1865 beskriver han också vissa allmänt förekommande folkliga behandlingsmetoder:

För benbrott begagnas förband af näfver. Sår behandlas med kådplåster, sår balsam och hopkokad urin. Mot contussioner, sensträckningar och dylikt begagnas manipulationer och gnidningar med tumarna jemte insmörjning med lagerolja och majbalsam.

* * *

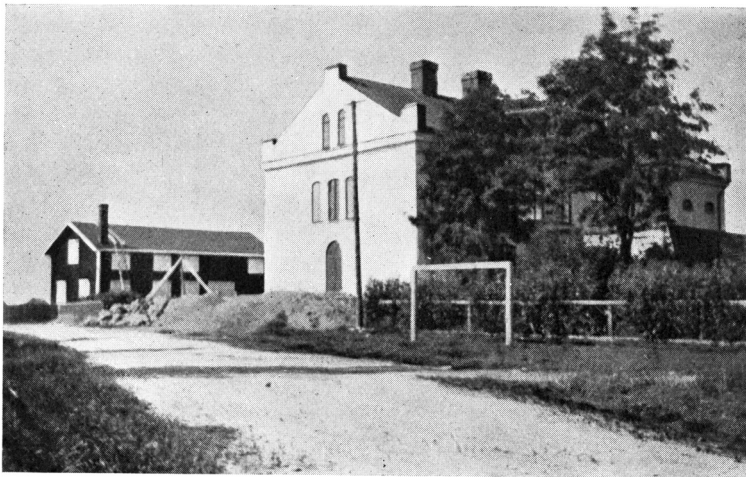
Vad kan vi då avslutningsvis säga om Wretholm och hans årsberättelser. När det gäller det rent medicinska är nog många med mig glada över av i lever i en annan tid än vad han gjorde. Men för den som vill få en inblick i hälsa och sjukdom, vård och vanvård – och för den delen även helt andra saker – i Tornedalen vid 1800-talets mitt är hans årsberättelser en ovanligt rik, och ofta till synes saklig, källa, som kanske borde uppmärksammas mer än de hittills har gjort, inte minst på grund av Wretholms uppenbara litterära talang. Han var inte bara en vetenskapsman som skrev rapporter, utan också en på sitt sätt medryckande berättare.

När Wretholm börjar skriva sina årsberättelser som nybliven provinsialläkare förmedlar han en bild av ett samhälle som i princip var helt utan medicinsk hjälp för de som blev sjuka. Det fanns just ingen annan hjälp att få än den som kvacksalvare kunde ge. Han själv var ganska ensam som representant för en mer modern sjukvård.

Vid hans död hade han däremot många medhjälpare i form av barnmorskor och vaccinatörer – till och med i Karesuando fanns en man som kunde ympa mot smittkoppor. Det är mer än sannolikt att han själv påbörjade denna utveckling, som fortsatte ända in i vår tid... Numera har den väl dessvärre vänt; resorna till läkare och sjuksköterskor blir åter allt längre, även om den vård man kan få när man väl når fram till vårdcentralen förstås är av en kvalitet som Wretholm knappast hade kunnat föreställa sig i sina vildaste drömmar.

En intressant iakttagelse är också att Wretholms årsberättelser – trots hans sannolika inblandning i gravplund-

ringarna – är helt fria från allt som har med "ras" och olika "rasers" över- och underordning att göra. Jag tror inte att detta beror på att han var en tidig antirasist. Förklaringen är nog snarare att den så kallade vetenskapliga rasismen, som ju snart efter Wretholms död kom att sätta en mörk prägel på stora delar av västerlandets naturvetenskaper, samhällsvetenskaper och humaniora, fortfarande var en ganska ny diskurs när Wretholm var verksam. Han kan ha känt sig främmande för den, eller varit osäker på dess användbarhet. Skulle han ha varit en generation yngre än han var hade man kanske hittat både ett och annat i hans årsberättelser, som nu lyckligtvis helt enkelt inte finns där.

Kronohäktet i Haparanda. Till Wretholms många plikter hörde att ha överinsende över fångarnas hälsa (bildkälla: Wikipedia).

Slutnoter

1 Biografin bygger dels på Strängnäs, Härnösands, Haparandas, Nedertorneås och Uleåborgs kyrkoarkiv, dels på följande tryckta källor:

Bucht, Gösta (1929): *Härnösands gymnasieatrikel 1800-1849*, Härnösand; Hildebrand, Albin (1895-1913): *Svenskt porträttgalleri*, Stockholm; Unaeus, J (1866): *Redogörelse för Högre elementarläroverket i Umeå, äfvensom för lägre elementarläroverken uti Piteå, Haparanda och Skellefteå under läsåret 1865-1866*, Umeå.

Uppgifterna om Carl Sanfrid Wretholm och Ida Maria Lundgren är inhämtade genom helt vanliga internetsökningar.

2 Arkivserien finns på Riksarkivet och heter Årsberättelser från provinsialläkare 1813-1877 (arkivbildare/upphov: Sundhetskollegium).

Årsberättelserna finns i digitaliserad form i Riksarkivets digitala forskarsal (<https://sok.riksarkivet.se/digitala-forskarsalen>).

Man hittar dem enklast genom att använda sökorden *Årsberättelser från provinsialläkare* i digitala forskarsalens fritextsökrua.